

تنگ آمدہ رُوبہ مدینہ نہادند۔ منافقان کہ بر سر راہ استاودہ بودند۔ پرسیدند محمد کہ کم کس است آنحضرت چند قدم پیش رفتہ فرمودند۔ کہ منم مخالفان گفتند۔ باید کہ این غلط نباشد چرا کہ کسی نباشد۔ کہ خود را قلمہ تنگ اجل سازد۔ و الحق رسول کریم دست از جان رستہ نکرده فضیلت راست گوئی از دست ندادند۔ و زبان مبارک ابد فرغ نیالوندند۔ چه خوب است۔ ۶ زبان من زبان من نگوواں۔ و در سیرت نبی آمدہ۔ حضرت مصطفیٰ علیہ افضل الصلوٰۃ و اکمل التحیات۔ طوطی خوش الحان ما یطق عن الہومی۔ اگر چه گاہ گاہ تمسخر محمودی نمودند۔ لیکن صدق را از دست نمی وادند۔ و حضرت عائشہ صدیقہ می فرمودند۔ کہ آن حضرت کم حرف می زدند۔ و ہر چه گفتند راست می گفتند۔ از کلمات طیبات است کہ دل مومن کہ منور از نور صدق و صفا است۔ بی گمان خانہ خدا است۔ و اگر نہ ما من ابلیس و شیطان است۔

ولا راستی گر کنی اختیار شود و ولتت ہمدم و اختیار

مزن دم بجز راستی زینہار کہ دارد فضیلت یمن بریہار

یہ از راستی در جہاں کار نیست کہ در گلبن راستی خار نیست

و در حدیث آمدہ علیکم بالصّدق فان الصّدق یهدی الی اللہ وان اللہ

یهدی الی الجنۃ و ما یزال الرجل الصّدق یتحرّی الصّدق حتی ینتہ عند اللہ صدیق

حکایت۔ آورده اند کہ پیر شیخ عبدالقادر جیلانی چون برائے حصول علم از خانہ

روانہ شد۔ و از مادرش اجازت خواست۔ مادر آنها وصیت کرد۔ جان مادر! ہر جا کہ بروی

وروخ نگوئی۔ و چہل و بیار برائے زاد سفر عطا کرد۔ شیخ آہنگ سفر کردہ بہ کاروان روانہ

گشت۔ روزی چند نگزشتہ بود۔ کہ کاروان بدست رہزناں افتاد۔ و رہزناں ہر چہ از

ایشان ہستند۔ بروند۔ مگر شیخ را کہ وضع فقیرانہ داشت۔ ہیچ تلفتند۔ یکی از رہزناں پرسید۔

کہ تو ہم چیزی داری۔ گفت۔ چہل و بیار۔ پرسید۔ کہا است۔ گفت۔ در گلیم و دختہ ام۔

چون گلیم را دیدند۔ واقعی چہل و بیار یافتند۔ چون سرگروہ وزداں این واقعہ خبر یافت۔ متاثر

شد۔ و پارسائی اختیار کرد۔

نہ پید۔ از راستی ہوشمند کہ از راستی نام گرو بلند

”الصدق يرفع الصادق“ والكذب ينجم الكاذب

و در رسوم قدمائے ہند مذکور است۔ کہ کسی کہ دروغ می گفت و دعوی راستگوئی می کرد۔ اور از آتش می گزرا میدید۔ چون از آتش صبح سلامت می گزشت۔ دلیل راستیش پدید می آمد۔ چه منقول است۔ کہ آتش راستگورانہ سوز و قصہ رام و سینا شاہ صدق این مقال است۔ و در ہندی ضرب المثل است: ”سایج کو آبیج نہیں“ یعنی آتش در راستی سربیت نمی کند۔ کہ در گلبن راستی خازنیت۔ و ہمچنین رسمی تا کنوں و ربلا و بلوچستان باقی است ہمچنین بسیار نظائر است۔ برائے این کہ راشکو ہمیشہ برہ حق می رود۔ و او را احتمال کم شدن نسبت۔ و برہ حق صاف است و پچور و روشن۔ روشن۔ ۶

راہ راست بر و اگر چه دور است

قال الصدق الفوز و البياض و مال الكذب الخسران و السواد۔ الا ترى الى الصحين
اولها كاذب فكانت النتيجة هذا السواد الخسران و ثانياً صادق ملحقه الفوز و البياض
كما ترى انهما من امتنان صدق۔

و حق اگر چه دور است۔ و لے نیک سرشت است: ”الحق قُر و لو كان دُراً“
مکتہ۔ و درین شکل خط ۱۔ ب۔ پلصراط است پلصراط ۱ ب بہشت
و ہر دو جانب پلصراط و درخ است کہ دور از راہ راست است و کسی کہ از پلصراط
بگزرود۔ در بہشت رود۔ و گرنہ در و درخ۔ و ایاکم الکذب فان الکذب یجہی الی الفجور
و ان الفجور سیدی الی التار و ما یزال الرجل یکذب و یتجرى الکذب حتی یلتمب عند
الله کذاباً یعنی شخصی کہ راستی اختیار کند در بہشت رود۔ بخلاف اریں در و درخ۔
و الکذب مقراض الایمان، بیشک صدق ایمان است۔ و صدق حقیقی عبادت۔ و خدا
دروغ گو عابد را ہرگز نمی پسندد۔ ”ان الله لا یحب الکاذبین“ و هذا الیوم یتقم الصادقین
صدقہم و یا ایھا الذین آمنوا اتقوا الله و کونوا مع الصادقین و الذی جاء بالصدق و صدق
به اولئک ہم المتقون لہ ما یشاؤن عند اہم
حکمت۔ و دروغ گفتن بضررینہ لایب ماند۔ اگر چه جرات درست شود۔ نشان آن بہاند

چوں برادران یوسف علیه السلام بدروغ گفتن موسوم شدند۔ پدر را بر راست گفتن
ایشان اعتماد نمایند

دروغی نگیرند صاحب دلال	هر آنکس که بیوسته گفت است راست
اگر شتر شد کسی در دروغ	اگر راست گوید گوی خطا است
کسی را که عادت بود راستی	خطائے کند در گزارند از او
وگرنه مور شد بقول دروغ	اگر راست باور ندارند از او

فقال عمر "من قال قتل الخراصون" یعنی لعن الكذابون

وعلما گفته اند "الكذب أم الذنوب" یعنی دروغ گویی ماورگناه است۔ وگفتند
که در هر گنجه گائے عادت دروغ گویی ضرور باشد۔ و اگر او خواهد که دروغ نگوید۔
تواند۔ که باز جزأت گناه کند۔

و تاریخ نشان میدهد که در عالم خرابی هائے که از دروغ گفتن واقع شده است یا قابل
تلافی است جا نهائے عزیز محض از تمسخر و دروغ نغمه ننگ اجل شدند۔

حکایت۔ در شاهنامه مسطور است که رستم نامی پهلوان به زین خود این گفته نرخص شد
که اگر سپید شود مرا خبر بده۔ و گرد دختری تولد شد خیر۔ بعد از چند ماه پسر تولد نمود۔ و نامش
سهراب نهادند۔ مگر زین رستم را غلط خبر داد۔ گفت۔ که دختری پیدا شده۔ و چهل سهراب
در لشکر از سیاب ملازم شده مقابل لشکر کیکاوس به نبرد آزمائی روان شد۔ رستم متقابلاً تمام
سهراب هر چند نامش پرسید۔ مگر رستم خود را ظاهر نمود۔ و گفت۔ که من شاکر و رستم هستم۔ اول
باز شکست رستم خورد۔ مگر بار دوم که بهم آویختند۔ سهراب مغلوب شد۔ و رستم خنجر بگلوش مالید۔
سهراب گفت۔ که یاد دار طائر شده اگر بر آسماں پری و یا ماهی گشته در آب روی۔ پدرم
هرگز ترا زنده نگزارد۔ پرسید که پدرت کیست۔ گفت۔ رستم۔

ناظرین! انبیا ساخته اندازه اش می توان نمود۔ که از دروغ گویی چه قدر زیبا گشت
و رستم گفت جگر و نور بصر خود را بدست خود پیاله اجل نوشانید۔

و انبیا مرد را شکر اشباح اصلی گفته اند و خود پیغمبر صلی الله علیه و سلم می گوید که جنگ

از کفار جهاد اصغر است و جدل به نفس جهاد اکبر۔ راجعاً من الجهاد الاصحح الی جهاد الاکبر
واعدی عدو ک نفسک الی بین جنبتک پس نفس را زیر کردن و دل را از کذب و بطلان
پاک کردن و از زبان راست گفتن شجاعت اصلی است ۵

نه مرواست آن به نزدیک خرومند که با پیل دمان پیکار جوید ۴
ولی مرو آن کس است از روی تحقیق که چون چشم آید شش باطل نگوید
قیل للقیان بحکم ما بلغک ماتری قال صدق۔

القصر آدمی رضائے خالق بیچوں بایں جوید کہ از زیور صدق و صفاتین باشد وین
نامیت صدق و صفات کسی کہ بایں صفت موصوف است۔ بندہ حق است و حق رہبر او
راستی موجب رضائی خدا است کس ندیدم کہ گم شد از ره راست

عِلم

میا موز جز علم گرفتلی کہ بے علم بودن بود غافل
مالک الملک کہ خالق جزو کل است آفریننده ہر نیک و بد حضرت انسان را از عنایت
خاص بہ تخلیہ عقل مزین گردانیدہ اشرف المخلوقات ساخت و ہر ذرہ کائنات بہ خدمت او
نیام بخشید۔ و چیل ابو البشر را از تم عدم بہ منصہ شہود آورد۔ لہذا نگہ را بہ سجده اش مامور کرد
و عزائیل را ازیں بہت ملعون و ملعون گردانید۔ و ادا از سجود آدم گزیری نمود۔ و بقوای
”لولاک لما خلقت الافلاک“ کہ بہ نشان سرور کونین و زبندہ دایرین است و بہ موداے
یا ابن آدم خلقتک لاجلی و خلقت الاشیاء لاجلک کہ در تورات مکتوب است مہرین
و محقق می نمود۔ کہ انسان عین ایمان و فرمانروائے جہان است۔ و از موجودات بعضی را
غذا و بعضی را دوا سازد و بعضی کار خدمت گیر و چنانچہ آب و آتش را در حوائج خود بطرق
مختلفہ بکار می برد۔ و باد را کہ سبب ترویج روح و تقویم بدن اوست ہوارہ گوارہ جہان
جہات خود دارد۔ حتی کہ اجرام فلکی را استخادم می کند۔ چہ فصول را از حرکات اجرام

سماوی حاصل می شود۔ بحسب تدبیر صواب اسباب افعال خود و چون زراعت و عمارت می سازد۔ لیکن این همه بآن حال صورت می بندد۔ کہ انسان از ماہیت ایشا و از خواص آن واقف باشد ازین جهت باری تعالیٰ عز اسمہ آگاہ نمود۔ آدم را از نامہائے سائر اشیاء و علم آدم الایما کلہا "وگر آدمی از علم اشیاء مستعمل مفتخر نمی شد۔ البتہ از عدم واقفیت از استعمال آنها نفع نمی برداشت۔ و گل کہ نزاکت و لطافت بے نظیر دارد۔ بجز علم خارا است و خار کہ خلش گردل گلرخان است از علم چوں گل میتوان شد۔

خشت نا پخته سنگ مرمر است آدمی زاده گریب رود کار

حضرت رب الارباب در کتاب اعجاز انتساب حضرت رسالت مآب را خطاب فرمود کہ قل رب زدنی علما یعنی ای محمد بگو مرا علم بدہ نہ یاد و زیاد و حکما گفته اند۔ کہ فضیلت انسان بہ حیوانات از علم است۔ و جاہل کہ بہ این حلیہ متعلی نیست بحقیقت در عدد حیوانات بحکم است۔ بلکہ از ایشان خسیں تر ادلک کالانعام بل ہم اضل سبیلا۔

مرا بہ تجربہ معلوم گشت آخر حال کہ قدر مرد بہ علم است و قدر علم بہ مال روزی عائشہ صدیقہ ہم از حضرت مصطفوی صلی اللہ علیہ وسلم سوال کردند بای شیء یتفاضل الناس "فرمودند "بالعقل و العلم" و فی الخبر "اشرف الانسان بالعلم و الادب لا بالمال و النسب" و در مثنوی مولانا روم منظوم است۔ در زمان پیش پاوشا ہے بود۔ عجائب پسند خرومند۔ روزی از اخبار سلف خبر یافت۔ کہ در جہان شجری است۔ کہ اگر آدمی ثمرش را بخورد۔ ہرگز نمیرد و زندہ جاوید شود۔ و یہی تخمین آنمحصر بود۔ و وزیر خود را حکم داد۔ کہ بہ سعی و اہتمام کوشش تمام آن شجر را حاصل باید کرد۔ وزیر خود را پنیہائے زر کشیدہ وہ بدہ و شہر بہ شہر و بیابان و کوہ سریداو۔ لیکن نشانی نہ یافت۔ آخر تنگ آمدہ رو بہ صحرا نهاد۔ تا خود کشتی نماید و از آن عقوبت پادشاہ مخلص را یاد آوردہ اند۔ کہ عالمی بروی گزر کرد۔ و پیر سید چرا از جان تنگ آمدہ۔ گفت۔ مرا ادشاہ حکم دادہ کہ درختی تلاش کن۔ کہ ثمرش زندگی دائمی بخشد۔ بسیار جستجو کردم۔ مگر نشان آن درخت نیافتم اکنون چہ کنم۔ بجز جان دادن چارہ نہ بینم۔ عالم بخندید و گفت۔ آن درخت علم است

کہ حیات ابدی و نجات سرمدی بہ بخش دے

جملہ عالم صورت و جان است علم جملہ عالم مردہ و جان است علم
حضرت سید المرسلین خاتم النبیین علیہ اکمل التحیات و افضل الصلوات کہ جامع
الحکم و العلم اند۔ فرمودند کہ علم محکم تنگی و بدی است۔ و تمیز ممنوع و غیر ممنوع۔ علم در بزم
زیور مرصع کار است۔ و در رزم شمشیر جوہر وار و در بنیوائی یار و فادار۔ و در کج تنہائی مونس
و مخوار۔ مال فراوان و دولت بے پایاں از علم حاصل شود۔ و تقرب شاہاں و تعارف
کہایاں نیز بہ علم۔ و در حدیث است: "الناس اما عالم او معلوم و الباقی یح"۔ و روایت کو
اند۔ کہ یکی از اصحابہ از حضرت رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم سوال کرد۔ کہ کدام عمل افضل
تر است۔ فرمودند کہ علم و گیرہ ہیں سوال کرد۔ و ہمیں جواب دادند۔ تا سہ بار آن شخص گفت
من از عمل سوال میکنم۔ نہ از علم فرمودند۔ کہ علم اندک بہ از عمل بسیار کہ بہ جہل باشد
قال الامام شافعی "بعد الفرائض افضل من طلب العلم۔ نو نور پندی بہ لمخاثر"
و امام محمد غزالی فرمودہ "یک زکوٰۃ عالم بہ از ہزار صلوٰۃ جاہل" و در حدیث نبوی
نیز مرکوز است "ما اتخذ اللہ ولیا جاہلا قط" یعنی خدا جاہل دوست را ہرگز نمی پسندد۔
و حکما گفته اند۔ کہ علم میراث پیگیریان است۔

حکایت۔ دو برادر بودند در مصر یکے علم آموختی و دیگر مال اندوختی۔ این
علامہ عصر شد و آن عزیز مصر پس تو انگریز پشم حقارت و زفقہ نظر کرد و گفت۔ من
ہر سلطنت رسیدم و تو ہچنان در مسکنت بہماندی۔ گفت۔ ای برادر۔ شکر نعمت باری
تعالی مراے باید گفتن کہ میراث پیگیریان یا تم یعنی علم۔ و تو میراث فرعون یعنی ملک
مصر۔ قال علی العلم خیر من المال

بنی آدم از عیلم یا ہد کمال | نہ از شہمت و جاہ و مال و مال
شعر لا یجسد العہد الا من فضائلہ | ابا العلم و الحلم او بالفضل و الجود

و انبایان فرنگ علم را در کتب خود چسپیں ستوہ اند۔

علم کلید خزائن کائنات۔ و مفتاح گنج موجودات است۔ بکن

علم حصین حصین است کہ دروے از شرور آفاق و زمانم نفاق محفوظ بماند۔ جان سزاوار
علم نعمتی است حاصل گروہ۔ و جہل مصیبتی است۔ خود بخود آورد۔ فلپ سذنی
علم عطیہ الیت از عطا یائے خاص بارگاہ خداوندی۔

الغرض باتفاق اہل عقل و نقل هیچ فضیلت بے علم تمام کامل نیست۔ کسی کہ
جاہل است چوں در محافل علما و فضلا کہ میدان بکجہ تازان کمالات انسانیست۔
حاضر شود و ایشان در احراز نصب السبق بیان مسایقت جویند۔ مطلقاً از خاصیت
نطق مبرئے و عاری اند۔ و مانند حیوان اعجم از سخن گفتن عاجز آید۔ اطلاق اسم انسان
بر چنین شخص ازان قبیل است کہ گیاه گندم را گندم خوانند و غوزہ را انگورہ گویند۔
و باندک امعان نظر ظاہر شود۔ کہ ازان حیثیت کہ حیوانات عجم بحسب فطرت ہندی اند۔
بصرف قوی و آلات جسمانی در وصول بغایت کمال نوعی ایشان و از جاوہ مستقیم کہ ہاں
غایت منتهی نوازند شد۔ منحرف نیستند۔ بخلاف جاہل کہ از معرفت فضائل و زوائل غافل
و از تصرف قوی در غیر مقتضای فطرت از صواب صواب انجام تحصیل کمال کہ از خصیصہ
نوع اوست۔ منحرف و متماثل پس جاہل از حیوانات احسن باشد۔ و چوں بہ ہمیں قیاس
احوال جمادات ملاحظہ گردد۔ ظاہر شود کہ ازان مرتبہ نیز فرودتر است۔ چہ بسوا اختیار فطرت
انسانی را از اعلیٰ علیین احسن تقویم باسفل سافلین۔ اولئک کالا نعام بل ہم اضل رسائید
این است حقیقت جاہل کہ منقول شد۔ پس انسان را باید کہ علم را کہ از مواہب
عظیمہ خداوندی و از آلائے جلیلہ ایزدی است حاصل کند۔ اطلبوا العلم ولو کان الیقین
و در فرقان حمید است۔ بل یستوی الذین لعلمون، والذین لا یعلمون لا یستوی الا عمی

العلم اشرف شی نالہ رحیل | من لم یکن فیہ علم لم یکن رجلاً
تعلیم العلم و اہل یا اخی بہ | ا فالعلم زید ک لمن بالعلم فذللاً
و از اقوال ابو بکرین زبیر است۔ یا نبی علیک بالعلم۔ فانک افتقرت الیہ کان
مالاً و ان استغنیت عنہ کان جمالاً۔

و معلم الاخلاق سعدی می فرماید

تو نگری نہ ہمال است پیش اہل کمال کہ مال تائب گواراست بعد از ان اعمال
 و بر مرد سلیم الفطرت این امر عیاں و مبرہن است کہ درخت عمل بجز آبیاری علم نشود و نما
 نہ یابد و شکوفہ مراد و در چنستان عمل بدون نسیم علم و انشود و خوش گفت آنکہ گفت ہ
 ترا علم و ردین و دنیا تمام کہ کار تو از علم گیر و نظام

سخاوت

ہمسہ وقت شود کریم مستقیم کہ بہت آفریندہ جان کریم
 جو اد مطلق و فیاض برحق از خزائن الطاف نامتناہی نعمائے گوناگون و آلاء بوقلمون
 مراقتان را بے منت و بے قیمت ارزانی داشتہ مطمح جو و وسخا ساخت و از رفات
 و قیمت و عنایات بیغایات ہمہ کائنات را بخدمت او سپرد۔ باران رحمت بے حسابش ہمہ
 جاریدہ و سخاوت نعمت پدید بخش برائے ہر خاص و عام کشیدہ و نشانییم کہ انسان گناہ فاحش
 کردہ و کریم سترگ روزیش بندنودہ ہ

ای کریمے کہ از خزائنہ غیب
 دوستاں را کجا کنی محروم

گبر و ترسا و ظیفہ خورداری
 اٹو کہ یا دشمنان نظر داری

چوں خداوند حقیقی با وجودیکہ از ما جرم عظیم صادر آید روزی ہر روز بلا و ریح
 بفرستد۔ و ہر چہ ما داریم از خزائنہ اوست کہ برائے خوردن و دادن مرحمت شدہ۔ پس
 رضائے خالق و کریم برحق بہمین است کہ مانیز کریم باشیم و از "ان اللہ خلق آدم علی صورۃ
 محقق و مبرہن است کہ آدمی نیز بہ آل او صاف جمیلہ منصف باشد۔ کہ در پروردگار
 دو عالم است۔ و در حدیث آمد "السخی حبیب اللہ۔" دلکان فاسق و در جوامع الکلم
 مصطفوی علیہ افضل الصلوٰت و اکمل التحیات وارد است کہ فرمود اللہ تعالیٰ دین
 اسلام را از برائے جو در گزیدہ و بیچ چیز دین اسلام را بہ اصلاح نمی آرد۔ الا سخاوت و
 حسن خلق پس دین خود را بہر روز مزین گردانیدہ

مرد بخشنده را بوقت سخن نازہ روئے سخاوت دگر است

و در حدیث دیگر آمده - اول چیزی کہ در روز قیامت در میزان حسنات نهند - سخن خلق و سخاوت باشد - و چون خدا تعالیٰ ایمان را آفرید - گفت - خدایا مرا قوی گردان - اللہ تعالیٰ او را بحسن خلق و سخاوت قوی گردانید - و چون کفر را بپا فرید - گفت - بار خدایا - مرا قوی گردان - حق تعالیٰ او را بسخن و بد خلقی مضبوط ساخت - حجت الاسلام امام محمد غزالی روایت کرده کہ جمع از کفار بنی عسکر را اسیر کرده نزد حضرت رسالت پناه صلی اللہ علیہ وسلم آوردند - حضرت فرمود کہ ہمہ را بکشید - الا یکی از ایشان - امیر المؤمنین علی کرم اللہ وجہہ فرمود - کہ خدایکی است - و دین یکی است و گناہ ایشان ہمہ یکی است - پس چه حکمت است - یکی از میان ایشان از قتل خلاص یافت - فرمود - کہ جبریل فرود آمد - و گفت کہ ہمہ را بکش و این را بگذار - زیرا کہ او اسخبیست و سخاوت او نزد ما مطبوع است و در اخبار آمده - کہ اللہ تعالیٰ وحی موسیٰ علیہ السلام را کرد - فرمود - کہ سامری را بکش زیرا کہ او سخی است - و در حدیث نبویست "الجنة دار الاسخیا" و درین ضمن منقول است - کہ حضرت حق تعالیٰ در کلام معجز نظام موسیٰ و بارون را بدر بارہ فرعون مے فرماید "فقولا لا قولاً لیتنا بعد تینہ کرا و نختی" - این عایت باین بود - کہ فرعون سخی بود - مائدہ الطیر نفیسہ روز و شب کشیدے - و ہر خاص و عام را ہرہ و رسانختے و در سیرت نبوی مسطور است کہ ایشان بدرجہ کمال سخی بودند - روزی قافلہ کفار اسیر شدہ نزد آن پیغمبر آمد - بعد از تحقیق معلوم شد - کہ در اسیران یکی دختر حاتم است پیغمبر صاحب عایت سخاوت را ملحوظ داشتہ فرمودند - کہ او را بہ اعزاز تمام باز گردانند - و دختر حاتم طالی گفت - کہ من بہمہ یاران و وزخ با ہمہ یاران بہشت را ملحوظ دارم و ہرگز نخواہم - کہ رہا شدہ مراجعت بکنم - آن حضرت این شنیدہ ہمہ را رہا ساختند - این تلمظ خاص آنحضرت شاہد سخاوت عظمت و اہمیت است - اوزن خود سخی بودند - بلکہ اہل سخا را ہم قدر می نمودند - اسکنند ذوالقرنین اسطورا رسید - کہ سعادت دین و دنیا در کدام چیز است - گفت - در جود و کرم - قال اللہ تعالیٰ "من جاء بالحسنہ - فله امثالها"

۵ آنکہ ترا تو شہ رہ میدہ از تو یکے نوادہ و وہ میدہ

بہتر ازین بایست تانیت نیست سو و کن آخر کہ زیانیت نیست
 و شیخ سعدی علیہ الرحمۃ گفتہ جو انمروی کہ بخورد و بدہد۔ بہ انعا بدی کہ روزہ دار و بندہ
 سخیتان ز اموال برمی خوردن بخیلان غم سیم و زرمی خوردن
 و کس رنج بہیوہ برودند و سخی بے فائدہ کردند بکی آنکہ مال اندوخت و خورد۔ و
 دیگری آنکہ علم آموخت و عمل نہ کرد۔ و کسی را پسیدند کہ از سخاوت و شجاعت کہ ام چیز بہتر
 است گفت۔ سخاوت بہ چہ پنجہ شجاعت پنجہ بشکنند و دست کرم دست از دم پر می کنند
 نبشت است بر گوی بہرام گوی کہ دست کرم بہ ز بازوی زور
 کرم پیشہ کن کاومی زاوہ صید یا حساں تو اں کرد و جتنی بقیب
 عدو را بہ الطاف گردن بہ بند کہ نتواں بریدن بہ تیغ آن کند
 چو دشمن کرم بیند و لطف وجود نیاید و گر خبت زور وجود
 مال از برائے آسایش عمر است نہ عمر ز بہر گوی و گردن مال۔ عاقلی را پسیدند کہ
 نیک بخت کیست و بد بخت کدام گفت نیک بخت آنکہ خورد و کشت و بد بخت آنکہ مرد
 و بہشت۔ بیت

مکن نماز براں ہیج کس کہ ہیج نکرد کہ عمر در سہر تحصیل مال کرد و خورد
 موسی علیہ السلام فاروں را نصیحت کرد نشنید۔ و عاقبتش شنیدی کہ چہ بود قطعہ
 آنکس کہ بدینار و درم خیر بند وخت اسراقت اندر سرو نیار و درم کرد
 خواهی کہ تمتع بری از نعمت دنیا با خلق کرم کن چو خدا با تو کرم کرد

وخت کرم بہر کجا بیخ کرد گزشت از فلک شاخ و بالای او
 گر امید داری کرد بز خوری بخت منہ آره بر پائے او
 شکر خدائے کن کہ موافق شدی بخیر ز انعام و فضل او نہ معطل گزشتت
 منت منہ کہ خدمت سلطان ہے کنم منت شناس از دکر خدمت بداشتت
 نبصرہ نہ چون حضرت علیؑ لے زمین را بیافرید۔ و را خطراب آید و فرار نمی گرفت

پس کوه را بیا فرید۔ زمین را با آن قرار بخشید و ملائک ازین معنی متعجب بودند و سوال کردند۔ کہ
بار خدا یا۔ بیخ مخلوقے از کوه سخت تر باشد۔ فرمود کہ بلی آتش۔ دیگر پسیدند۔ کہ از آتش
سخت تر است۔ فرمود بلی آب۔ دیگر گفتند۔ از آب سخت تر باشد۔ فرمود کہ بلی باو۔ گفتند۔
از باو سخت تر باشد۔ بلی صد قہ پنهانی کہ نبی آدم بدست راست و ہد۔ و دست چپ را از ان
جنبہ تر باشد۔

مشو تا تو ان از سخاوت بری کہ گوئی ہی از سخاوت بری
حکما گفته اند۔ کہ سخاوت سارعیوب نامحشیدنی و ذنوب تا کردنی است۔
کس نداند بخیل فاضل را کہ نہ در عیب گفتنش کوشد
ور کہ ہی دو صد گنہ دارد کہ مش عیب با فرو پوشد
و متضمن این سخن را خدا بر لے دوستی می گزیند۔ و اگر چه او گنہ گار است و بخیل عابد
را نپسندد اگر چه روزہ دارد و شب بیدار است۔

جاہلی جاہل گماں و اسی کہ دنیا مال تست | غافل غافل نمی دانی چه در دنیا مال تست
آنچه خوری رزق موران آنچه بر روی مشغاک | آنچه می ماند زیاراں آنچه داری مال تست

بیت

مال از بہر آن بکار آید تا کہ بہر تست سپر گردد
ہر کہ تن را نسا مال کند مال و تن عرضہ عطا گردد
و جملہ اہل مل و نخل رو او داشته اند کہ وہم حصہ آمدنی یا چلم حصہ را وقف سازند و
سبیل اللہ صرف نمایند۔

زکوٰۃ مال بزرگن کہ فضلہ زر را جو باغبان پیرو بیشتر دہد انکند
و نام سخیاں تا ابد زندہ و ثبت علی الدوام ثبت ماند۔ نام حاتم طائی تا کنون زندہ
و سخاوت خانہاں در ہند ضرب المثل افواہ قطب الدین ایبک از سخاوت جہات
باقی یافتہ۔ و شبیدہ ام در بارہ حاتم ہائی۔

حکایت۔ آورده اند کہ در جواہر الآثار مسطور است کہ چون حاتم وفات یافت اور

راوریکے از قبرستان دفن کردند۔ بعد از چندی از شدت باران سیلی پدید شد۔ و ازو اندیشہ پیداشد۔ کہ شاید مرقدهش ویران گردد۔ و نشانش محو شود۔ پسرانش تابوت را از قبرش بیرون کردند۔ دیدند کہ ہمہ جوارح را خاک خورده۔ مگر دستش باقی مانده متعجب گشتند۔ و از صاحب دینی سبیش پرسیدند۔ گفت۔ جائی حیرت نیست۔ بہ دستش کہ احتیاج سائلان دور می کرد۔ خاکش اثر نہ کرده۔

المختصر سخا بہ درگاہ ایزدی مقبول و مرد کیم الطبع بران مجبول ہے
 و لاہر کہ بنہاد خوان کرم بشد تا مدارے جہان کرم
 و حکما گفتہ اند کہ سخا بہترین اوصاف بنی آدم است ہے
 شرف مرد بہ وجود است و کرامت بسجود ہر کہ این ہر دور انداز و عدلش بہ وجود
 پس ای اشرف المخلوقات۔ شکر جواد مطلق و کیم برحق این است کہ تو نیز سخی باشی۔
 چہ مرضی مہیب العطایا و خالق البرایا ہمین است ہے
 ہمہ وقت شود کرم مستقیم کہ بہت آفریندہ جاں کیم

اطاعت شہ

خلافت رائے سلطان رائے محبتن بخون خویش بای دست شستن
 مرتبہ سلطنت از جلال نعم الہی ہست۔ کہ از خزانہ الطاف نامتناہی بعضی از افراد
 امجاد و عباد و ارزانی شد و چہ مرتبہ باین رسد۔ کہ حضرت ملک الملوک کی از خواص عباد
 خود را در مسند خلافت خاصہ متمکن و افستہ از انوار عظمت حقیقی پر تو سے بر احوال اور اندازد
 و تعیین مناقب و تقسیم مناصب عامہ رعایا و کافہ بر ایا حکم او متوسط سازد۔ تا ہمہ را
 علی اختلاف المراتب روسی حاجت بقبضہ بارگاہ گردوں التباہ او باشد۔ و در حدیث
 وارد است کہ بادشاہ ظل اللہ است۔ و در حدیث دیگر آمدہ کہ بادشاہ خداوند مجازی است
 و جائے دیگر مسور است کہ بادشاہ گمانشہ رب العالمین است و خورد ب پاک فرمودہ

فرموده و اؤ و علیہ السلام را۔ یاد اذ داننا جعلناک خلیفۃ فی الارض و ورجائے
دیگر منقول است کہ حاکم شخصی باید کہ بتائید الہی ممتاز باشد۔ تا اور انکمیل افراد انسانی
و نظم مصالح این جهانی میسر شود۔ و این شخص را حکما ملک علی الاطلاق خوانند۔ و حکام اور
ضاعت ملک و متاخرین اور امام گویند۔ و فعل اور امامت۔ و فلاحون اور مدبر عالم
خوانند۔ و ارسطاطالیس اور انسان مدنی گفته و چون زمام مصالح انام کیف کفایت نہیں
شخصی عالی باشد۔ ہر آئینہ انواع مسامن و برکات بر کافہ بلاد و قاطبہ عباد و رسد و جالیونوس
نوست کہ بادشاہ طیب عالم است و احکام او طب کلی المختصر خدا کسی را کہ در حکمت و
فراست و خداقت ممتاز باشد۔ بادشاہ سازو۔ و این ممکن نیست۔ کہ رب کریم زمام خلق
بدست شخصی دہد۔ کہ او قابل این نباشد۔ ہاشا کلا تعالیٰ اللہ عما یفون

بر قومی کہ نیکی پسند و خدا سے و بد خسرو عادل و نیک را سے

و در کتب ہنوی مذکور است کہ جلوہ آفتاب و جمال مہتاب در نعت آسمان و صورت
فرشتگان و طاقت باد صر و شجاعت شیر سب اگر کسی دارو۔ بادشاہ است و نیز
کتب مقدسہ ایشان مذکور است۔ کہ بادشاہ پر تو خالق حقیقی و صانع لم نزل است اگر کسی مشاہد
انوار حقیقت در آد میان خواہ۔ آن بادشاہ است۔ اگر کسی مہبط انوار حقیقت و منظر تجلیات
الہیت باشد آن بادشاہ است پس لازم ہوا چہ کہ کسی از حکم او نہ سجد و تعمیل حکم شد فرض خود شمارو
کہ ساکنان گفته اند

رضائی سلطان حسین رضای سبحان است کہ ہر مجاز را باشد حقیقت لازم

و در سیاست مدن و آداب سلاطین منقول است کہ تازہ رعایا و ساثر بر ایا بدل
بایشان محبت و رزند۔ و بر زبان ثنا و مدحت گویند و با مکان بہ طریق طاعت و خدمت
پونند۔ و در امتثال او امر و نواہی چون خلاف امر الہی نباشد۔ بقدر مقدرت سعی نمایند
و حقوق ایشان را از اخراج و غیرہ بہ وجہ رضا او نمایند۔ و انہیں معنی اصلا انقباض خاطر
راہ ندہند۔ و در عظیم و نبیل ایشان ظاہر و باطناً بیچ و بقیقہ اہمال نہ نمایند۔ و در وقت ضرورت
جان و مال فدائے ایشان کنند۔ چہ حفظ دین و دنیا و اہل و عولہ و وجود ایشان مربوط است

وکسانیکہ در اعدا و خدام ایشان باشند۔ باید کہ نحو و بر زیادتی قرابت تجاسر نمایند۔ چه صحبت
 سلاطین را بدخول و آتش و مخالفت با شیر تشبیه کرده اند۔ و الحق رعایت آداب ملازمت
 سلاطین کاری صعب است۔ و ہر کس را کمند از تباض بآن نیست۔ و بعضی مشایخ
 طریقت گفته اند۔ کہ کسی کہ خدمت سلاطین نکرده باشد۔ و تعلق نوزیدہ از سلوک طریقت
 نیاید۔ چه بہ مقتضائے السلطان ظل الہ رعایت آداب مجلس خاص نمودن۔ سبب
 ارتباض نفس و رعایت رسوم طریقت گردد۔ و ہر کہ در حضرت ایشان مجال تقرب
 یابد۔ باید کہ بہ کاری کہ بہ اذمفوض است مشغول باشد و بفضول دردیگیر کار ہا دخل نہد
 و التزام ملازمت پروری کند۔ کہ ہر وقت کہ او را طلبند حاضر باشد و از ثقل حضور
 نیز کہ مودی بشامت است محترز باشد۔ و ہر چه از ایشان صادر شود آن را از روی
 صدق مدح گوید۔ نہ بروجہ نفاق چہ ہر چه وقوع یابد۔ البتہ آن را چہی جمیل خواهد بود۔
 پس استنباط آن وجہ نماید۔ و آن را استحسان کند۔ و اگر کسی را مرتبہ نصیحت ایشان
 باشد۔ باید کہ بہ وجہ مخالفت و ادب عرض کند۔ چہ بحسب شریعت مقدسہ نیز احاد را اور
 امر سلاطین معروف و نہی ایشان از منکر زجر و علف نمی رسد۔ بلکہ بغیر از نصیحت جمیلہ و
 بیان پر وجہ ادب و طیفہ ایشان نیست۔ و حضرت توحی تعالیٰ در کلام معجز نظام موسیٰ و
 ہارون را نسبت بہ فرعون می فرماید۔ فقولا لہ قولا لینا لعلہ یتذکرا و ینحسب
 باید کہ اگر از ایشان امری مخالف مصلحت ساخت شود۔ اول بار ماسا و موافقت نماید
 بعد از آن بطریق تملطف آن را از خاطر ایشان بیرون برد۔ چہ حکما گفته اند۔ کہ بلوک و حکام
 بہتر از سیلے باشند۔ کہ از سر کوبے آید۔ اگر کسی خواهد کہ آن را بیک بار بطرفے دیگر گرداند
 ہلاک شود۔ اما اگر اول بگزارد و بتدییج یک جانب او را بخاک و خاکشاکی بلند گرداند۔ و
 گردانیدن آن آسان شود۔ و ہیچ وجہ افشائے اسرار ایشان جائز ندارد۔ و طریق احتیاط
 آن است۔ کہ احوال ظاہر ایشان بقدر استطاعت مخفی دارد۔ تا چون این ملکہ و راو
 راسخ شود۔ اخفائے اسرار برو آسان نماید۔ و مردم را راہ استنباط احوال باطنہ نماید
 و بافتشائے اسرار منہم نگردد۔ چہ امور باطنہ را از احوال ظاہرہ استنباط می توان نمود

زیرا کہ امور عالم تماماً بہمدگر مترابط و متصل ہند۔ و بایہذا نسبت کہ ملوک را بہتہائے بلند
 است و بدیں سبب خلق را با ایشان در مقام بندگی باید بود۔ و بہیچ وجہ و در ہیچ امر عمل
 جرم و تقصیر را ایشان نباید کرد۔ و اگرچہ در غایت تقرب باشند و در ہر امر کہ دائر باشد
 میان آنکہ گناہ با ایشان یا با او حادث شود۔ گناہ بر خود باید گرفت۔ غرضیکہ در بہہ حال رضای
 با حکام ایشان شعار خود سازد و در صحیفہ سلیمان داؤد علی نبینا و علیہ السلام مسطور است۔
 کہ بر سبیل خطاب بہ نفس خود می فرماید۔ ای نفس ملوک را خوار مدار و سخن ایشان قبول کن۔
 و بہیچ وجہ نزد ایشان بقولیکہ متضمن شرعے باشد نسبت با تو یا بہ دیگرے اقدام منہای
 چہ اگر نسبت با تو باشد خود را در معرض غضب بادشاہان مجازی آوردہ باشی و اگر نسبت
 بہ دیگرے باشد خود را طعمہ غضب بادشاہ حقیقی ساختہ باشی و در آداب ابن المقفع آمدہ کہ
 اگر سلطان ترا بر او گوید۔ آن را خداوندگار خواں و ہر چند ترا قرب زیادہ شود۔ در
 تعظیم او افتزائی۔ و ہرگز ہرگز انحراف از صلاح سلطان نجو۔ کہ بر ہلاک خود نکوشی۔ و سعادی
 علیہ الرحمۃ چہ خوش فرمودہ۔ نصیحت بادشاہان گفتن کسی را مسلم است کہ ہم سردار و
 امید زر۔ حکایت۔ آوردہ اند کہ وقتی نوشیروان عادل را معاہلتی پیش افتاد۔ جمیع
 امرائے سلطنت و وزرائے حکومت حاضر ہووند۔ و بزرگہر ہم۔ از بہہ صلاح پرسید۔
 و الالبوسی بزرگہر انکساف خاص نمود۔ بہہ جواب دادند۔ مگر اختلاف نمودند۔ بزرگہر
 بعد از توقف بسیار گفت۔ کہ من بہ جہاں پناہ اتفاق می نمائم۔ دیگران از او پرسیدند
 کہ دریں چہ حکمت است۔ گفت۔

اگر شہ روز را گوید شب است این بیاید گفت اینک ماہ و پروین

تفسیر

المناظرۃ بین التقدیر والتدبیر

تقدیر از پردہ غیب نمودار شدہ بسوی تدبیر مخاطب گزیدہ گفت۔ ای تدبیر تقصیر

کوری و در شب تیرہ چہمی جوئی۔ و تو کہ نتوانی۔ چہامی پوئی۔ منہم کہ زیروزبرامی رانم۔
 مقدوری نیست کہ کسی از قبضہ من بیرون رود۔ و طاقتی نے کہ کسی از حکم من سرتاپہ
 شاکرے را شکرے می خوانم و عالمی را عالمی می گردانم و تو می کہ اعتبار بہ امیدداری و
 امید آنت۔ چنانکہ چشمہ بے آب باشد یا سرابے باشد کہ از تابش آفتاب در یاسے
 آب نظری آید۔ در اصل نامت بے وفا و کارت مکر و غامخودن است۔ و انجام
 صاحب تدبیر حسرت و حیران خوردن۔ عاقل بے چارہ بر تو اعتماد کلی داشته مرضی
 تو کہ اور انفع برسانی نے نے مرضی من کہ اور اسودے ہم رسانم۔ تو محتاج من اتی۔ چنانکہ
 گفته اند۔ تدبیر کنید۔ الا نظر بر تقدیر کنید کہ از پرتو غیب چہ بروں آید۔ و تو کہ کاری را در ہمہ عمر
 سر انجام می دہی۔ من اور ادیک ساعت در ہم بر ہم می سازم۔ عتدبیر کند شدہ تقدیر زند
 خندہ۔ عارفان نام می شناسد۔ و عابدان عقل را اور پیام بنید از ندے

بر کار را حوالہ تفتدیر ساختن نزدیک عارفست این تدبیر ساختن

زام عالم و عالمیاں بدتم۔ و تو کہ ندانی حضرت آدم در باغ بہشت بسیار احتیاط
 نمود۔ کہ واٹہ گندم نخورد۔ الا چون تقدیر بران رفتہ بود کہ حضرت بوالبشر بر زمین بیاید۔ پیش تدبیر
 نہ رفت و حضرت حوا اور بر خوردن واٹہ گندم راضی گردانید و اگر آنحضرت بر زمین نیامدے
 مرتبہ خلافت الہی چگونہ یافتی۔

تدبیر۔ تصویر دانش و عقل و سیکر علم و فضل چوں این سخن ہائے کبر و عنوت از تقدیر
 شنید۔ شدہ غضبش بر پاشد لیکن اندیشد کہ گم کردہ را بر راہ آوردن و فیل مست را دکام
 دادن کاری سہل نیست۔ و اینجا بجز دانش و عقل و بدوں حسن تدبیر فیروزی یافتن و دشمن
 را زیر نمودن مشکل این است۔

بہ شیریں زبانی و لطف و خوشی توانی کہ پہلے بہ موسے کشی

پس تدبیر بہ کمال سنجیدگی و مہانت و بہ زہمی و لطافت بدیں طور گویا شد۔

تدبیر۔ حاجی تقدیر اسلیم نم۔ و ہرچہ فرمودی بر چشم۔ بے ادبی معاف۔ ہرچہ
 عرض بکنم۔ اگر بچویش ہوش بشنوی۔ وانم۔ کہ مروی۔ انسان بے زیور عقل حیران و عاقل

بدون فکر و اندیشہ نادان و چیزیں میسر نشود۔ چوں سعی و اجتهاد نہ نمائیم۔ مشکل آسان نشود۔ اگر خون جگر را نریزم۔ بیمار بدن علاج شفا نیابد۔ و صلاح بجز اندیشہ صواب نیاید۔ نام لہمان و جالیثوس بہین تدبیر روشن و دوام افلاطون و ارسطاطالیس بہ سبب زیر کی ثبت۔ سکندر بہ حکمت عملی مغرب و مشرق را گرفت۔ و سقراط بہ عقل و دانش حکیم بے مثل شد۔ ہرچہ خواست بیا مویخت۔ و ہرچہ بیاندوخت۔ ابو الفضل بجمہدہ وزیر می رسید۔ و ایاز از ہمہ غلامان در علو مرتبت پیش پیش دوید۔ بزرگمہر ز نیت بزم نوشیروانی و با پاک افادہ کامرانی شد۔ این ہمہ بہین و برکت من۔ لیکن توئی کہ آدمی را بیکار می گردانی۔ و گرسنہ را اگر سنے تر سازی و ہوشیار را کابل و کابل را کابل تر و نبل گر۔ بظاہر اگر تو سلی می دہی۔ لیکن در اصل خراب می کنی نشنیدہ

حکایت۔ وقتی درویشی در صحرائی رفت۔ باز را دید۔ کہ تملکہ گوشت بہ چکل خود آورد۔ و آشیان زانہ رفت۔ و آسنا بچہ نراغ را کہ بخور بود۔ بخور ایند۔ و رویش انہیں پیدا شد۔ کہ روزی ہر کس ہر کجا کہ بود برسد۔ بنا برین در راہ نشست۔ و منتظر سفرہ طعام شد۔ و دو شب روز گذشت مگر بیچ پیدا نہ شد۔ و او بہمہ طور گرسنہ بہاند۔ کہ ناگاہ ہرے صاحبہ لے گزر کرد۔ و پرسید۔ چہا خستہ حال نشستہ۔ و رویش ماجرائے خود گفت و فریاد نمود۔ صاحبہ دل خندید و گفت ای برادر رویش خوشیتن تو ہرچہ دیدی۔ نہ اندیشیدی۔ اگر می اندیشیدی گرسنہ نماندی۔ باز تملکہ گوشت بیمار و بخور را دادہ است۔ نہ کہ بہ پیل تنے مثل تو۔ و تو کہ تندرستی چہا بے کار می باشی۔ برو انداد بے کسماں بہما۔ نہ این کہ بے کار نہ نشیں۔ پس اے تقدیر ہر کہ بامید تو بنشیند۔ دولت یابد و سختی بیند۔ و لقمہ چینی۔ و ہر کہ بر صلاح من عمل پیراے باشد قدر بیند و صد نشیند۔

تقدیر انہیں سخنہائے تدبیر قبہ الودگشت۔ و غضبناک شدہ گفت۔

تقدیر۔ عجب است ۶ توجہ باشی و چہ باشد کار تو

حلوہ خوردن را روے باید۔ تو و این سخنہا۔ خنجر قضا بآرم۔ و سر را از تن جدا بکنم و نہانت

را از قضا بکنم۔ ابو الفضل با معقول ۵

نہ شود بیچ جسز بہ تقدیری گر کند کس ہزار تدبیرے

نہ شنیدے۔ دو چیز محال عقل است۔ خوردن پیش از مقسوم و مردن پیش از وقت معلوم
 قضا و گرنہ شود از جہت ارنالہ و آہ ہشکر یا ہشکایت بر آید از وہنتے
 فرشتہ کہ وکیل است بر خزا اثن باد چہ غم خورد کہ بمیرد چہ رخ بیوہ نمفے
 منم۔ کہ بگویم۔ ای طالب روزی بنشین۔ کہ بخوری۔ وای مطلوب اجل مرو کہ جان نہری۔
قطعہ ہمد رزق از گنی و گرنہ نکنی! برساند خدائی عسز و جل
 در روی در دہان شیر و ہیزر نخورندت مگر بروز اجل
 ولستہ تدبیر نگہ دار۔ بہ ناہادہ دست نرسد۔ و نہادہ ہر کجا کہ ہست برسد
 شنیدہ کہ سکنہ برقت و ظلمات بچند محنت د آنگہ نخورد آبجیات
 ولستہ تدبیر تقصیر صیادنی روزی در وجہ ماہی نگیرد۔ و ماہی بے اجل در خشکی نمیرسد
 مسکین حریم در ہمہ عالم ہی رو او در قفائے رزق و اجل در تقاؤ
 بیمار شفا نہ یابد چو حکم نہ باشد شنیدہ کہ چون قضا بیاید۔ ہیج تدبیر کار گرنہی شروع
 چون قضا آید طیب آبلہ شود و آن دوا نفع نہ رساند
 از قضا سر کنگبیں صفا فرود روغن بادام خشکی می نمود
 تدبیر این شنیدہ ہیج و تاب خورد و گفت۔ تدبیر۔ ای تقدیر چون بہ لطف و نرمی مکالمہ نمودم
 ولیہ شدی و حقیقت خود را ندانستہ کہ رو بہ ہستی۔ شیر شدی۔ یا دو وار۔ انا للوصل و انت للقطع
 و انا العطا و انت للمن و انت للفر و انت للضرب و انا للعما رک و انت للخراب۔ المعمر و انت المقلد
 و انا صاحب التقلید۔
 تمام رسل و آئمہ ملت و دین تاکید بلوغ نمودہ اند۔ کہ تدبیر ضروری است۔ اگرچہ آن
 شود کہ خدا کند چنانچہ صاحب گفتہ
 غرق بیکاری مگرداں روزگار خویش را پردہ روئے توکل ساز کار خویش را
 و پیغمبر خدا فرمودہ است۔ اعقل و توکل۔ کہ اشارہ بسوئی آن اعرابی است کہ اشتر خود را
 بر توکل خدا بغیر زانو بستن۔ بیرواں نشانده نزد پیغمبر صاحب آمد۔ مولانا دم باین قصتہ
 اشارہ فرمودہ اند۔ **توکل**

گفت پیغمبر پاواز بلند
 با توکل زانوئے اشتر پر بند
 رمز انکاسب جیب اللہ بشو
 از توکل در سبب کابل مشو
 رو توکل کن تو در کسب ای عمو
 جہد مسکین کسب مسکین موبو
 جہد کن جد سے نماتا وارہی
 در تو از جہدش بسائی وارہی
 وای تقدیر زبان دراز گردن فراز سے
 رزق ہر چند بے گماں برسد
 شرط عقل است جستن از درہا
 گرچہ کس بے اجسمل نخواہد
 تو مرو در دہان از درہا
 لیس للانسان الاماعی

وای تقدیر نشیدی کہ حکما گفته اند ہر انسان تقدیر خود خود می سازد یعنی او تدبیر نیک
 کند۔ تقدیر نیک می سازد پس من محصل ہستم۔ و تو حاصل ہستی۔ من مخزن ہستم۔ و تو خزائن
 ہستی۔ و اگر عقل ہستی من کان ہستم۔ و تو اگر در ہستی من وریا ہستم۔ من مقدم ہستم و تو موخر
 من اعلیٰ و تو ادنیٰ۔ من گراغم کہ بر زمین ہستم۔ تو سبکی کہ بر آسمان ہستی۔

تو بہ نسکی فلک نشینی من بہ خشکی زمین نشینم
 خدا ہمراہ من ہست۔ نشیدی ہمت مروان۔ و خدا پس برائے فہمائش تو چندین سخن
 ہا کافی است۔ و ترا باید کہ انوں دست نگر مشوی و خطائے خود را اعتراف کنی۔

تدبیر این تقریبی کرد۔ کہ ہانف غیبی آواز داد۔ ہانف غیبی دہجانب ہر دو مخاطب
 شدہ) از شمایاں کسی را غرہ نہ باید شد۔ چرکہ ہر یک بر حق است۔ تقدیر بے شک غالب
 است۔ مگر تدبیر ہم لاریب بسبب فطنت تا جائے کہ اختیار انسان است۔ تدبیر رہبر و راہ
 نمودن اوست۔ و در ازاں تقدیر قاور و غالب کہ گفته اند۔ انسان مختار فی فعل و مجبور فی الاختیار

وقت

ای شیخ چہ جوئی ز شب قدر نشانی ہر شب شب قدر است اگر قدر بدنی

وقت متاعی است۔ گراں بہا کہ بہ مقابلہ اش ہفت اقلیم وقتے نہار و سلطنت عظیم
 بے حقیقت آورہ اند کہ سکندر زوالقرنین بوقت نزع می گفت کہ وہی زیادہ کینید
 و سلطنت و کنت بعوض آن گیرید۔ مگر مہلت چشم زون کجا سکندر را ہی ملک عدم شد
 نگہ دار فرصت کہ عالم وہی است وہی پیش وانا بہ از عالمی است
 سکندر کہ بر عالمی حکم داشت وراں دم کہ بجزشت عالم گزاشت
 و حکمائے فرنگ گفتہ اند کہ ہر روز چہات خورد و ہر شب مہات بزرگ است۔ و ہر روز را کہ
 بکار آرنہ۔ عالمی زینہ۔ و ہر لمحہ را کہ ضائع شود زندگی را خراب کند۔ شیخ سعدی چہ خوش گفت
 خیری کن ای فلان و غنیمت شمار عمر زان پیشتر کہ ہانگ بر آید فلاں نماند
 و یکی از وانا بیان گفتہ۔ وقت است کہ خاک سیاہ را اکسیر می سازد۔ و سلاخ آہن را خنجر آبدار
 و قطرہ آب را اور شاہوار و نطفہ ناپاک را آدم پرہیزگاری نماید۔ الغرض وقت فی الواقع
 متاع گراں بہا است۔ کہ اندازہ قیمتش مشکل۔ مگر ہر آنکہ قدر قیمت وقت دانست۔ بہ دولت و
 بادشاہی رسید چنانکہ اہل فرنگ رسیدند۔ زیرا کہ ہر لمحہ وقت را بہ باقاعدگی صرف می نہایتند۔
 و یک دقیقہ را بہ زیاں نمی رسانند۔ خورد و نوش و نشست و برخاست و نوشتن خوانند
 ایشان بروقت مقرر می شود۔ و ممکن نیست کہ روزی از انضباط اوقات روانہ کار سے
 خلاف افتد۔ اہل ایشیا از ایشان تبدیل لباس آموختند۔ مگر نسوسہا کہ قدر وقت نہاشتند
 کاسکہ بخار تلخراٹ۔ تیلیفون۔ بخاریہ۔ شمشاد فرواج یافت۔ مگر اشاعت تقسیم اوقات نہ
 شد۔ قاب سگار و حیب انداختند۔ و ساعت برنج دست بستند۔ مگر استعمال وقت
 نہ آموختند۔ اہل سلف کہ نہ ساعت داشتند۔ نہ میٹار ساعت۔ ہر کار را بروقت می کردند۔
 و از طاعت و عبادت و محنت و مشقت و خورد و نوش کاسے نہ بود۔ کہ بروقت معینہ نمی شد
 قدرت ایشان را بہمونی می نمود۔ و ایشان لطف زندگی حاصل می کردند۔ علی الصبح بیدار
 می شدند۔ بہ ہمیں جہت ہمیشہ نمودند زندرست می ماندند۔ قابل تعجب امر این است۔
 کہ طیور و دواب و وحوش ہر کار را باقاعدہ کنند۔ مگر حضرت انسان کہ اشرف المخلوقات است
 و اولیٰ فرعیٰ منصبی کوتاہی و عفلت نماید۔ بر تنگال بہار۔ خزان۔ تابستان بروقت

خود خود می آید۔ مہر و مہرہ و مشتری شب در روز کار خود ہستند۔ ہمچنین تمام صحیفہ قدرت
باواز بلندی گوید۔ کہ کار امر و زبیر و انگزار سے

برو باد و مہر و خورشید و فلک در کارند
ہمہ از بہر تو سرگشته و فرما بہر وار
تا تو زلف بکف آری و بخت شوری
شرط انصاف نہ باشد کہ تو فرماں ببری

جان ستوارٹ مشہور عالم فیلسوف گفتہ۔ ہر کہ قدر وقت داند۔ استعمال وقت خوب می
واند۔ و ہمچنین بکن می گوید۔ خوش بخشی چیزے است کہ ہر وقت بدست نمی آید۔ مگر کسی کہ
قدر وقت بداند خوش بخشی راضی و حاصل کند۔ چنانکہ خواجہ حافظ گفتہ سے

ولا وقت تو انانی دریں دنیا غنیمت دان
کہ دوران ناتوانی باہی زیر زمین دارد
و دریں ضمن مسطور است کہ شاہان قدیم کہ ہمہ عالم را مسخر کردند۔ وقت را نعمت گرانہما
می پنداشتند و چون از دیوان عام فارغ می شدند۔ و دیوان خاص تدابیر ملکی و
امورات سیاسی را می اندیشیدند و بعد از اں بہ خلوت یا در خدائی نمودند۔ و اکثر شاہان
از ایشان بہ کلاہ و وزی و قرآن نویسی و جلد بندی گذراوقات می کردند۔ مشہور است۔ کہ
اورنگ زیب بادشاہ از امور سلطنت فارغ شدہ۔ قرآن نقل میکرد۔ و سخاش را اور بازار
فروختہ و بخت می سازد۔ و ہمچنین ناصر الدین محمود کہ از خاندان غلامان بادشاہ ہے بود۔
تسعی و پرہیزگار۔ ہر روز قرآن نقل می کرد۔ و از اجرت آن شکم پروری می نمود۔

تاریخ عالم شاہد است کہ و ایماں ملک کہ قدر وقت ندانستہ بہ امور بادشاہی توجہ نہ اند
و عمر خود را در لہو و لعب صرف نمودند۔ عرصہ سلطنت ایشان ادا سے نیافت و انجام ایشان
نہایت بد شد۔ تمثیلاً مستعصم ہاشم آخری بادشاہ ہے ہوا از خاندان عباسیہ کہ ہمیش و
نشاط را بادشاہی دانستہ بود۔ از دست کفار گشتہ شد و در زبان اویل و از خون خست
موجزن گشت۔ و در تجربہ آمدہ۔ کہ بہ یک لمحہ چنان تغییر شد۔ کہ پیش ازین کہ نصرت دست می
بوسید۔ شکست عظیم واقع شد۔ نپولین بونا پارٹ کہ ہمہ عالم را تسخیر می نمود۔ و سن ہر وہ صد
بہ مقام و اثر لو۔ از دست ڈیوک آف ولنگٹن تہمتی یافت۔ و جبہ این بود۔ کہ لشکر اداوی ڈیوک
آف ولنگٹن بروقت آمد۔ و لشکر نپولین بدیر رسید۔ قریب بہ بلو۔

کہ سہرا ہی فتح بر سر شہنشاہِ فرانس بستہ شود۔ مگر واسے قسمت کہ توقف یک لمحہ برائے فتح
فرانس بسیار مضرت ثابت شد۔ و باین حکایت کہ مذکور می شود ثابت است کہ اگر آدمی از چیز پیچیدہ
بر وقت نفع حاصل نہ کند۔ نتیجہ بجز حسرت خوردن و کف افسوس مالیدن نباشد۔

حکایت۔ آورده اند کہ در سلف مروی بود۔ جو یاسے سنگ پارس کوہ و دشت

وادی و دریا تو روید۔ مگر نشان سنگ پارس نیافت۔ و در مستی و ہوشیاری دور خواب و
بیداری اگر اورا خط بود۔ این کہ پارس بدستش آید۔ روزی مرادش برآمد۔ و پیر مرد ویرینہ
سال برشے گزر کرد۔ و اورا سنگ پارس مرحمت نمود۔ بدین شرط کہ بعد از یک ماہ باز برگرداند
این گفتہ آن ہاتف غیبی غائب شدہ ۔ اورا بازار رفت و نرخ آہن دریافت کرد۔ و دید۔

کہ امروز گرانی خاص دارد۔ و روزا ارزاں خواہ شد۔ مگر چون روز دیگر و بی بازار رفت و نرخ آہن دریافت
میکرد۔ مگر آہن ہر روز گران تر می باشد۔ حتی ماہ با ختام رسید۔ و او بیچ نکرد۔ ہر وقت این می اندیشد
کہ کلیخت انبار آہن خریدن و اورا زرخا لخص ساختن کارے مشکل نیست و می گفت کہ ہنوز وہ روز
باقی است و ہنوز بیچ روز گران نمی اندیشد کہ بچ چیزے نایاب ابدست گرفتن این جنس ہلکتی نیز میرسد
کوہ آہنی را طلائع نام نمودن فرصت یک قیقہ نمی طلبد مگر آن آں بیوقوف فرق در آہن طلبہ دانست و
فرصت وقت بے خبر بود۔ نتیجہ این شد کہ آں پیر مرد آمد و پارس خود را باز گرفت
و او بجز دست تاسف مالیدن و حرمان نصیبی بیچ حاصل نکرد۔ بصرہ ۔ اگر آدمی زندگی خود
را پارس خیال کرد۔ و وقت را غنیمت شمرد۔ ہمانا خوشترین را طلائعے خالص سازد۔

من نمی گویم کہ این کون یا نہ فکر آں مباحث ۔ ای ز فرصت بی خبر و ہر حیرہ باشی زہد باش
و دینی از کتب ہنود مسطور است کہ مادہ آہوسے بہ بچگان خود بر لب آب گنگ از بہر
آب خوردن می رفت و چون بہ کنار رسید۔ دہن بر آب انداخت و آب خوردن آغاز نمود۔ مگر
دید کہ بچگانش آب نمی خورد۔ بسببش پرسید۔ گفتند۔ کہ تا وقتی کہ شور دریا ختم نشود۔ ما آب نمی
خوریم۔ گفت۔ جان ماور۔ شور دریا تا قیامت باقی باشد۔ و ما ہر نفس زندگی را بیش بہا دانست
از نوشتہ آخرت بسازیم۔ یونانیان در علم متھیا لوجی وقت را متھکل بشکل انسان ساختہ
بودند کہ بر ہوا سوار بود۔ کہ از رکلی بود۔ مگر بر ناصبہ کا کلمے می داشت۔ بطلوب ازین این است۔

کہ اگر شما وقت را گرفتاری خواہد۔ از جلویش بگیرید کہ از عقبش۔ ۴ وقت از دست رفتہ باز نیاید۔ صائب چہ خوش گفت سے

غرق بیکاری گردان وز کار خویش را پروہ روی توکل ساز کار خویش را
الغرض مرد و اناں باشد۔ کہ قدر وقت بدانند۔ و برائے ہر کار وقت مقرر سازد۔ و اصلاح خلاف
آن نکنند و کار امر و نہ بر ضد انگزارد۔ و ہر لمحہ را زندگی شمارد۔ جملہ اہمیا و رسل و پیشوایان تہا ہب
و ہل یک نفس زندگی را ہم غنیمت شمارند۔ و راست گفتند۔ کہ جان در حفاظت نفس است
و کسی کہ قدر یک نفس می شناسد۔ تحقیق قدر آب حیات می داند۔ برائے عافلاں ہر شب
شب قدر است و ہر روز روز عید سے

ای شیخ چہ جوئی ز شب قدر نشانی! ہر شب شب قدر است اگر قدر بدانی

مناظرہ شاعر و مصور

منزلے است تو ثنا و دلکشنا۔ و رو دیوارش از تصویر ہائے رنگیں آراتہ۔ و سخنش از
صندلی ہائے بے شمار پیراستہ۔ مروان جوق و رجو ق جمع می شوند۔ و درجہ بدرجہ بنشینند
لختہ نگزشت۔ کہ صدر مجلس آمد۔ ہمہ برائے تعظیمش برخاستند، و پاشند و مسند دادند و
طرح مصرعہ پیش شد۔ ۶ نیست فطرت را مصور در جہاں جز شاعری
شعر ابھمال جدت مصرع بر مصرع می رانند و ہر سو در ہر طرف نعرہ ہائے تحسین بلند
می شد۔ گاہے آوازے "خوب" می آمد و گاہے "قدر مکر" ارشاد فرمایند۔ "ہائے دیگر مصور سے
کہ ازیں راہ گزری کرد از مردمان پرسید۔ کہ این چیست۔ گفتند۔ بزم سخن آرائی و مجلس عززل
سرائی پرسید بزم سخن کہ اگریند۔ گفتند۔ شعرائے با کمال و سخن سنجان شیریں مقال جمع اند۔ یک
مصرع طرح مقرر کردہ اند۔ کہ دیگر مصرعہ ہائے بر آن می گویند۔ و این را مشاعرہ می نامند
شما ہم چادر گیرید۔ و خط و افرو و طغی بے حد حاصل بکنید۔ مصور نبشت۔ چون تکرار
مصرعہ طرح شد۔ مصور شنید و گفت کہ این چہ معنی دارد۔ مردمان جواب دادند۔ در جہاں

بجز شاعرے کہ مناظر فطرت را ظاہر کند۔ دیگر ہی نیست۔
چوں مصور این بشنید تن و توش او آتش گرفت بہ سبب خشمش از آتش خشمش پرید۔
مرقع تصویر ہائے نگین را از جیب بر آوردہ باواز بلند شہیر داد۔ شاہد ہم است این مرقع کہ منم
صورت گرے شعر این شنیدہ بر آنگینتہ شدند و گفتند۔ این مروکہ مجلس ما را منقص کرد۔ باشد کہ
عزت مجلس خود نگاہ داشتہ این را لاجواب کنیم۔ باتفاق ہمہ کی از شعرائے مقابل او شد و گفت
شاعر۔ ندانی کہ ما کیستیم۔ ما شعرائے بلند خیال ہستیم۔ عالی و انوری مثال ہستیم۔ شاہ را
کہ انمون و گداز شاہ ساختن گل را خار کردن و خار را گل نمودن ادنی کار از کار ہائے ما
است۔ شہرت محمود را برباد دایم کہ از راجگان ہند وستان خراج گرفت۔ بلخ و قند ہار را
مسخر کرد۔ غزنی را تونہ ارم ساخت۔ و امین الدولہ و ہمین السلطنت خطاب یافت۔ مگر چوں
صلہ بہ اشعار شاعر نداد۔ و نظر مطعون گشت و خواہد ماند تا انقراض زمان و مرور زمان و این
اشعار بجزوینہ بحق اوست۔

زنایاک زاوہ نداری امید کہ زنگی بشتن نہ گرد و سفید
پرستار زاوہ نیاید بکار اگر چہ بود زاوہ شہر یار
مصور۔ دانستم بلند خیالی شما۔ خدا میں بلند خیالی کسی را عطا نکند۔ شما میں بلند خیالی
تمام وہید۔ ترو من خام خیالی است کہ مملو بہ شکوہ گوئی و ہرزہ و رائی و تراش خائی است۔ فرود سی عمر
عزیرا دیں ہزل سرائی خراب کرد۔ محمود خوب کرد کہ اور اشعت ہزار و نیار شرح عطا نہ کرد۔
شاعر اچہ یار کہ میں قدر زبرو۔ منم کہ چین را نگار خانہ چین ما ہستم۔ گاہے پیغمبر خدا ہستم۔
ارتزنگ آوردم۔ دنیا را عجائبات دنیا در ملاحظہ آوردم نہ مثل تو عمر برباد و آدم۔
شاعر این شنیدہ و رطیش آمد و گفت۔ اسی نقاش صوری۔ ہشتاد۔ مرا ہرزہ گوگو
من نقاش معانی ہستم۔ شما جسم ہستید۔ من روح ہستم۔ روح جسم افضل است۔ من بہ
تو افضل ہستم۔ تو خط و خال مرد ماں می سازی۔ من نہ فقط خط و خال می سازم۔ بل حسن و
جمال می نمایم نہ صرف حسن و جمال بل نقاب از چہرہ کسب و کمال را نگنم۔ مانک طاہری و
باطنی ہستم۔ نہ بچو تو بکاغذ چند نقاشی زدہ اور تصویر نام نہادہ و تصویر ہائے را جمع کردہ مرقع

نام کرود۔ در بازار آورده می فرستم۔ و چند ورہم حاصل کرود خوشنودی شوم۔ این کار کار شاکرود
پیشہ ہاست۔ نہ کار ما شرفا۔

مصنوع۔ قربانت شوم بخدا اگر شما شریف ہستید۔ نام شرفا از لوحہ جہاں محو گشت
و شرافت معدوم شد۔ تسلیم می کنم۔ شاخچہ بند ہستید۔ کہ زن ہستید۔ بجا جت و خوشامدور
جہلت شما مکرزاست۔ و دریں ہم شکے نیست۔ خوشامد ہر کر گفتی خوش آمد " نزد اہلبہاں و
خوشامد طلباں مقبول ہم بشوید۔ و انعام ہم بگیرید۔ مگر بہ پیش سنجیدہ مزاجاں و عاقلان و
حق گویاں وقتی ندارو۔ خود رب الارباب خالق جمیع مخلوقات۔ در کتاب اعجاز انتساب
گفتہ۔ لم یعقلون بالایفعلون۔ من ہرچہ بر کاغذ نقش نمایم۔ اورا خواندہ و ناخواندہ بفہم
و نیشناسد۔ مگر ہرچہ متاع شماست۔ پیش خریدار خواندہ بیرزود و نیش۔ پیش اثناں کہ بنی
آدم نہ شعری گفت نہ طرز تحریر ایجاد کرود۔ بو۔ من بودم کہ اظہار مطالب را سهل مے
نمودم۔ بل سهل ترمی کردم۔ و تا کنون جائیکہ مردمان حرف توانند زدو۔ ضروریات دینی اضمیر
خود را بذریعہ تصویر ہائے روزمی نہ ہند۔ آنجا نہ شعر گوئی مفید است۔ نہ غزل
خوانی و نہ قصیدہ وسیلہ حاجت براری۔ ہزار غزلہا بخوانید۔ و ہزار اشعار بر زبان بیارید
مطلب کسی نمی فہمد۔ " کس نداند کہ در دیانت چیست " پس آنجا ای شاعر شیریں مقال
تو گنگ باشی نے نے بلکہ کہ ہم چہ مانی اضمیر دیگرے ہم نمی فہمی۔
(شاعر چوں از زبان مصور لفظ گنگ و کرسنید۔ برق شد۔ خواست کہ خرمن
مصنوع را یعنی ہر مرقع اورا بہ آتش زبانی بسوزد۔ و خاک سیاہ کند۔ و مے گویند
بدیں طور گویا باشد)

شاعر۔ " تو چہ باشی و چہ باشد کار تو " خاک را چہ نسبت با عالم پاک۔ چند خطوط
منحنی بکشی و آن را تصویر نام نہی۔ چوں در طینت شما اختلا داخل است۔ انتقامت
از کجا آید۔ من کہ سطور اشعار را با ستوای نویسم۔ کار من نیز مستوی است۔ من اشیاء
غیر مرئی را مرئی مے سازم و تو صرف مرئی را۔ در حالت مرئی ظاہری کنی۔ و یک دیگر
سقم و صنعت تست۔ و آن این مجسم را غیر مجسم می کنی۔ و کلان را خرد ترمی سازی۔ گاہ